
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

«ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΟΣ» ΣΥΝΕΧΕΙΑ

σοὶ δ' ἴσως εὐλάβεια τὸ τῆς παροιμίας σκῶμμα ἐπὶ τῇ ἀσυμμετρίᾳ
ἐπαγαγέσθαι, μὴ σοι μείζον προσκείτο τοῦπίγραμμα τῷ θυλάκῳ¹.

Ἡ παραπάνω περικοπή ἀπὸ το ψευδολουκιάνειο Δημοσθένους ἐγκώμιον (10) ἔχει τὴ μικρὴ τῆς ενδιαφέρουσα ἱστορία. Τὸ 1978 ὁ Μ. Ζ. Κοπιδάκης² δημοσίευσε μιαν ἀκρῶς πειστικὴ διορθωτικὴ ἐπέμβαση στὸ κείμενο προτείνοντας τὴ μετατροπὴ τῆς γραφῆς τοῦπίγραμμα σε τοῦπίρραμμα, μετατροπὴ που ἀποκαθιστᾶ πλήρως τὸ νόημα τῆς παροιμίας, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται σε περιπτώσεις ἀσυμμετρίας καὶ δηλώνει ὅτι τὰ μπαλώματα εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σακούλι. Ὁ Κοπιδάκης επικαλεῖται ὡς αἰτία τῆς φθορᾶς τὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ *Γ* καὶ τὸ *Ρ* στὴν κεφαλαιογράμματη γραφὴ καὶ τεκμηριώνει τὴν πρότασή του παραπέμποντας σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν Θεόφραστο (*Χαρακτῆρες*, 16.6), ὅπου, σε παρόμοια συμφραζόμενα, χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα ἐπιρράπτω.

Αὐτὴ τὴν ἀποψη τὴ συμπλήρωσε καὶ τὴν ἐνίσχυσε δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα ὁ Δ. Α. Χρηστίδης³ στρέφοντας τὴν προσοχή μας στὴ μελέτη τοῦ Δ. Κ. Karathanassis⁴, ὅπου καταχωρίζεται, με ἀριθμὸ 130, ἡ παροιμία μείζον τοῦ θυλάκου τοῦπίρραμμα, ἡ ὁποία ἀπαντᾶ στὸν Μιχαὴλ Χωνιάτη (*Μονωδία εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κύρ Νικήταν τὸν Χωνιάτην* 25 = I, 354.6 Λάμπρος), καὶ συσχετίζεται ὀρθά με τὸ ψευδολουκιάνειο χωρίο, γιὰ τὸ ὁποῖο προτείνεται ὡς προφανῆς ἡ υιοθέτηση τῆς λέξης ἐπίρραμμα. Ὁ Χρηστίδης καταλήγει στὸ συμ-

1. Τὸ κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με τὴν ἔκδοση τοῦ C. Jacobitz, *Luciani Samosatensis opera*, Λιψία 1874, τ. 3, σσ. 367-368. Ὁ M. D. Macleod, *Luciani opera*, Οξφόρδη 1980, τ. 3, σ. 266, υιοθετεῖ τὴ γραφὴ τῶν παλαιότερων κωδίκων ἐπὶ σκώματι τῆς συμμετρίας. Πῶς κατανοεῖ ὁ δεῦτερος ἐκδότης τὸ κείμενο μπορούμε νὰ τὸ συναγάγουμε ἀπὸ τὴ δίγλωσση ἔκδοση τοῦ Λουκιανού που ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος (*Lucian [Loeb Classical Library*, τ. 8], London/Cambridge, Mass. 1967, σ. 251), ὅπου τὸ ἐπίμαχο χωρίο μεταφράζεται ὡς ἐξῆς: «but you perhaps must be careful of bringing on your head the proverbial saying in mockery of one's sense of proportion, for fear that you have too large a name-tag added to your sack.»

2. «Παρασημειώσεις σε ἐλληνικά κείμενα, Β'», *Ἑλληνικά* 30 (1977-78) 146-147, ὅπου μνημονεύονται καὶ παλαιότερες διορθωτικὲς προτάσεις.

3. «"Ἐπίγραμμα" καὶ "ἐπίρραμμα"», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 409-411.

4. *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates, sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts*, Μόναχο 1936, σ. 71.

πέρασμα ότι η μαρτυρία του Χωνιάτη, σε συνδυασμό με τη διορθωτική πρόταση του Κοπιδάκη, η οποία έχει διαφορετική αφετηρία, επιβάλλει την οριστική και ανεπιφύλακτη εισαγωγή της διόρθωσης στο κείμενο του Λουκιανού.

Παρά ταύτα, ο R. Strömberg⁵, μολονότι γνώριζε τον συσχετισμό Λουκιανού και Χωνιάτη από τον Καραθανάση, διατήρησε τις επιφυλάξεις του σχετικά με την αποδοχή της διόρθωσης αυτής, όπως φανερώνει η παράθεση της παροιμίας από το *Δημοσθένους ἐγκώμιον*. Οι επιφυλάξεις αυτές, ωστόσο, είναι υπερβολικές και αδικαιολόγητες, αν αναλογιστεί κανείς ότι η μετατροπή του *ἐπίρραμμα* σε *ἐπίγραμμα* είναι παλαιογραφικά ευκολότερη και πιθανότερη παρά η αντίθετη διαδικασία, γιατί τα αντιγραφικά σφάλματα προκαλούνται συχνά από αντικατάσταση της αυθεντικής γραφής από κάτι το οικειότερο που γράφεται με παραπλήσιο τρόπο. Ένα ικανοποιητικό παράλληλο προς την κατεύθυνση αυτή προσφέρει ο Ησύχιος (744 Schmidt) *σισύρα· τὸ παχὺ ἰμάτιον ἀπὸ αἰγείων δερμάτων*. (745) *σίσυρον· τὴν σισύρνην οἱ κατὰ τὴν Λιβύην τὸ ἐκ τῶν κωδίων ῥαπτόμενον ἀμπεχόνιον καλοῦσι*. (748) *σίσυρος· {γγ}ράμματος^δ εἶδος*. Πρβ. *Ιπποκράτη Περί Νούσων* 2.66, όπου μερικοί κώδικες παραδίδουν γραφίσι αντί του ορθού *ῥαφίσι*, και Δίωνα Κάσσιο 38.14, όπου το *συνέγραψε* των κωδίκων διορθώνεται σε *συνέρραψε*. Τα παραδείγματα θα μπορούσαν εύκολα να πολλαπλασιαστούν.

Το υστερόγραφο αυτό, μαζί με τις δύο προηγούμενες συμβολές, καθιστά, πιστεύω, τη γραφή *τούπίρραμμα* από κάθε άποψη κατοχυρωμένη.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

Η ΑΝΩΝΥΜΗ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΩΔ. ΑΘΩΝ. ΛΑΥΡ. 704. Η 49 ΚΑΙ Η ΕΠΙΤΟΜΗ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΑΙΓΙΝΗΤΗ

Τὰ γνωστά χειρόγραφα πού παραδίδουν τὴν *Ἐπιτομὴ ἰατρικῆς* τοῦ Παύλου Αἰγινήτη (7ος αἰ. μ.Χ.)¹ εἶναι πολλὰ, καὶ σίγουρα περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ πού καταγράφει ὁ H. A. Diels². Ἀπὸ τὰ χφφ. τοῦ ἔργου τοῦ Παύλου, τὰ ὁποῖα

5. *Greek Proverbs. A Collection of Proverbs and Proverbial Phrases which are not Listed by the Ancient and Byzantine Paroemiographers*, Göteborg 1954, σ. 76.

6. Η προφανής διόρθωση οφείλεται στον Salmasius. Πρβ. Ηρόδοτο 4.109.

1. Γιά τὸν Παῦλο Αἰγινήτη βλ. H. Diller, «Paulus» (23), *RE* XVIII/4 (1949) 2386-2397, καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. 3, μτφρ. Γ. Χ. Μακρῆς κ.ά., Ἀθήνα 1994, σσ. 127-128.

2. *Die Handschriften der antiken Ärzte* [APAW, philosophisch-historische Kl.], Teil II, Leipzig 1906 (ἀνατύπ.: Leipzig - Amsterdam 1970), σσ. 77-81 (κυρίως 77-78), καὶ Nachtrag, σ. 62. Γιά προσθήκες στὰ χφφ. τοῦ Παύλου βλ. Mariarosa Formentin, *I codici greci di medicina nelle tre*

ἐντοπίζονται στὶς βιβλιοθήκες τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὁ Diels γνωρίζει μόνο τὰ χφ. Ἰθων. Ἰβήρων 4436. 316 καὶ 4271. 151 καθὼς καὶ τὸ χφ. Ἰθων. Παντελεήμονος 5769. 262 («excerpta varia»). Ὁ I. L. Heiberg, ὁ ἐκδότης τῆς Ἐπιτομῆς ἱατρικῆς στὸ CMG, γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ μόνον τὰ Ἰθωνικά χφ. Λαύρας 330. Γ 90 καὶ Βατοπεδίου 535³.

Στὸν κατάλογο τῶν χφ. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἰ. Μ. Μεγίστης Λαύρας, ὁ ὁποῖος συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λαυριώτη καὶ τὸν Σωφρόνιο Εὐστρατιάδη⁴, καταγράφονται ἕξι χφ. (Ἰθων. Λαύρ. 330. Γ 90, 10ος αἰ.⁵ 1728. Μ 37, ἔτ. 1612· 1729. Μ 38, ἔτ. 1403· 1876. Ω 66, 13ος αἰ.· 1883. Ω 73, 15ος αἰ.· 1884. Ω 74, 16ος αἰ.), ποὺ παραδίδουν εἴτε τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Παύλου εἴτε τμήματά του.

Στῆ σ. 110 τοῦ παραπάνω καταλόγου καταγράφεται τὸ ἱατρικοῦ περιεχομένου χειρόγραφο 704. Η 49, τοῦ ὁποῖου τὸ ἀκέφαλο καὶ κολοβὸ κείμενο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ καταλόγου «Παθολογία», γραμμμένη ἀπὸ ἄγνωστο συγγραφέα. Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Λαυριωτικοῦ χφ. δὲν εἶναι «Ἀνωμένου Παθολογία» ἀλλὰ ἓνα τμήμα τῆς Ἐπιτομῆς ἱατρικῆς τοῦ Παύλου Αἰγινίτη. Συγκεκριμένα, παραδίδεται ἀκέφαλο τὸ τρίτο βιβλίο τῆς Ἐπιτομῆς καὶ κολοβὸ τὸ τέταρτο βιβλίο.

Ἡ ὀρθὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ χφ. εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

χφ. Ἰθων. Λαύρας 704. Η 49, 230×150mm, 15ος αἰ., φφ. 97

⟨ΠΑΥΛΟΣ ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ⟩

(φφ. 1r-97v) ⟨Ἐπιτομὴ ἱατρικῆς⟩ (τμήματα ἀπὸ τὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο βιβλίο)

(φφ. 1r-85v) βιβλίον τρίτον·

Ἄρχ. ἀκέφ. (κεφ. 22ο, § 10)]πιον, εἴπερ ὅλως θεραπεύοιτο, [ἢ χει]ρουργία ἰᾶται Τελ. ὀλίγον ἔχουσα(ν) τοῦ διὰ ῥητίνης φαρμάκου (ἔκδ.: I. L. Heiberg, *Paulus Aegineta* [CMG IX/1], Lipsiae et Berolini 1921, σσ. 175, 25-314, 25).

(φφ. 85v-97v) βιβλίον τέταρτον·

(φφ. 85v-86v) ὁ κατάλογος τῶν κεφαλαίων τοῦ λόγου· Ἄρχ. Ὁ πίναξ πέλει τοῦ τετάρτου βιβλίου⁶. Ἐν τούτῳ τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ δηλοῖ τῆς ὅλης πραγματείας πάντων ἐλκῶν τε καὶ ἀποστάσεων γένεσιν [γύ- cod.] τε καὶ

Venezie [Università di Padova. Studi bizantini e neogreci, 10], Padova 1978, σσ. 88-89.

3. *Paulus Aegineta* [CMG IX/1], Lipsiae et Berolini 1921, σσ. VI καὶ 2.

4. *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει)* [Ἱατροειδικὴ Βιβλιοθήκη, Τεύχος Β' καὶ Γ'], Paris 1925.

5. Ὁ Heiberg (βλ. ὑποσημ. 3) χρονολογεῖ τὸν κώδικα τὸν 11ο αἰώνα.

6. Κάτω ἀπὸ τὴ λέξη πίναξ, στὸ διάστιχο, παραδίδεται τὸ ὄνομα ὑποκράτης [sic] (ὁ λόγος τῆς μνείας τοῦ Ἱπποκράτη στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀκατανόητος).

Μ Π ε ε ἰ τῶ ρ α ρ α ρ
 ρ ῶ μ ῶ μ ῶ μ
 Ν Π ε ε ἰ τῶ ρ ε ρ ἄ ε
 θ ε ο ἰ σ ε λ κ ῶ μ ῖ
 Ο Σ α σ ῶ λ ο τ α σ
 κ α ἰ ἀ κ ῶ δ α σ ῶ
 ἀ κ ῶ θ α σ ἄ ρ α
 λ α ἰ τ ἄ π ο δ ῶ π λ ῶ
 σ τ ἄ
 Ν Π ε ε ἰ α ἰ μ ῶ ρ ρ α
 τ ῆ σ τ ῆ ἀ π ο φ λ ε
 β ῖ σ κ α ἰ τ ῆ σ α
 π ῶ ἄ ε τ ῆ ἰ α σ
 Ν Π ε ε ἰ μ ῶ ρ ο τ ῆ ῶ τ ῆ
 Ν Π ε ε ἰ ἀ κ ῶ λ ῶ σ ε

Η Π ε ε ἰ κ ε χ α λ α σ
 μ ῶ μ ῶ μ ῶ μ ῶ μ
 Ν Π ε ε ἰ ε λ μ ῶ ρ θ ῶ ρ
 Ν Η Π ε ε ἰ δ α κ ῶ μ τ ῆ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΕ
ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Α Π ε ε ἰ ε λ ε φ ἄ ρ
τ ο σ

Θ ε ῶ σ ο ἰ μ α ἰ τ ῶ ρ κ α τ ἄ ρ α δ ἄ κ ω α ε τ ῆ ο ρ ἄ τ ῶ κ ῆ
 ξ ο ρ α τ ῶ ρ ρ ῶ σ ῶ ρ ε ἰ π ἄ ρ τ ῆ ῶ τ ῶ μ β ο η θ η κ ῆ τ ῶ ρ
 ὑ π ἔ χ η ρ ῶ ῶ ἀ μ ῖ ρ κ α ἰ ἡ ἀ ὁ ὅ τ ο μ ῖ β ῶ κ α τ α ἰ τ ῶ
 χ ἄ μ ε ἡ ἰ ἄ σ ε ῶ σ τ ῶ γ ε λ ε φ ἄ ρ τ α ἰ μ ῖ ρ ε β ε ἰ
 σ κ ε α ἰ τ ῶ ὄ τ ο φ ἰ ε μ κ ῆ ἀ ρ κ ῆ σ ο ρ α ε ἰ ρ ε ὄ
 κ ε κ ῖ μ ο σ ο ἰ ο ρ ε λ ε φ ρ α σ τ ῆ σ ῶ γ ῖ ψ ε ἡ ἡ μ ε ρ ῖ ῶ
 τ ῶ μ ἀ ἰ ἄ τ ῶ ρ κ α ἰ π ῶ ὄ τ ῶ τ ῶ ἰ π τ ῆ κ ε ῶ τ ῆ ῶ ρ ο
 κ ῆ τ α ἰ π ῶ σ ῶ γ ε μ ε μ ο ρ ὄ λ ε φ ρ α σ ο ἰ ο ρ κ ῆ μ
 τ ῆ σ ὑ π ἔ χ η ρ ῶ ῶ γ λ ῶ τ ῶ ρ ῶ μ ἄ τ ῆ ο ὄ τ ῶ κ ῆ τ ῆ π α σ
 ἀ ἰ ἄ σ τ ῆ σ ε ἡ τ ῆ σ ρ ε μ ε λ α ἡ ρ ο λ ῶ σ ε φ ῶ
 π ἄ θ ο σ τ ῆ τ ο σ ῶ τ ῆ γ α τ α ἰ ἡ τ ῆ ῶ ε χ ῶ σ ο σ τ ῆ
 γ ῶ ρ κ ῆ σ τ ῆ ρ ε κ τ ῶ μ ε λ α ἡ ρ ο λ ῶ τ ῆ ρ κ α ἰ τ ῆ
 ρ ῶ σ τ ῆ ρ ὄ τ ῆ κ α ἰ σ ἰ ο ρ ἰ λ ῶ σ τ ῆ ρ α ἰ μ ε ρ ε ἰ ἀ π ῶ
 τ ῆ σ ε λ α ἡ ρ ο λ ῶ σ ἀ μ φ ῶ ρ ὑ π ὄ ρ ἡ τ ῆ μ ῶ μ ῶ μ

Κώδικας Ἀθων. Λαύρας 704. Η 49, φ. 86v: Ἡ ἀρχή τοῦ χειμένου τοῦ τέταρτου βιβλίου τῆς Ἐπιτομῆς ἰατρικῆς τοῦ Παύλου Αἰγινήτη.

θεραπείαν ὡς ὑποτέτακται⁷. α'. *Περὶ ἐλέφαντος* Τελ. νη'. *Περὶ δρακοντίων* (ἔκδ.: I. L. Heiberg, *Paulus Aegineta* [CMG IX/1], Lipsiae et Berolini 1921, σσ. 315, 1-316, 13).

(φφ. 86ν-97ν) τὸ κυρίως κείμενο τοῦ βιβλίου: Ἰρχ. *Βιβλίον τέταρτον*. α'. *Περὶ ἐλέφαντος*. Ὁρθῶς οἶμαι τὸν Καππαδόκην Ἀέτιον [1. Ἀρεταῖον] εἰπεῖν Τελ. κολ. (κεφ. 18ο, § 3) μὴ φλεγμαίνοντος δὲ (ἔκδ.: I. L. Heiberg, *Paulus Aegineta* [CMG IX/1], Lipsiae et Berolini 1921, σσ. 317, 1-336, 24).

Τὸ χειρόγραφο αὐτό, ἐξαιτίας τῆς λανθασμένης περιγραφῆς του στὸν κατάλογο, δὲν τὸ ἔλαβε ὑπ' ὄψη του ὁ Heiberg στὴν ἔκδοση τοῦ Παύλου. Οἱ καλύτερες γραφές, ὅμως, ποὺ παραδίδει σὲ ἀρκετὰ χωρία συνηγοροῦν γιὰ τὴν περαιτέρω μελέτη του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ

1. Σποδοβάϊος

Στὸ διήγημα «Ἰσπρη σάν τὸ χιόνι» ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη *σποδοβάϊος*, ποὺ εἶναι προφανῶς δικό του πλάσμα: «Τότε μ' ἐβίασε φιλικῶς νὰ λάβω ὄναριον, τὸ ὁποῖον ἐσταμάτησεν εἰς τὸν δρόμον. Ἦτο μεγαλόσωμον μὲ κοκκινωπὸν σποδοβάϊον τρίχωμα, ὅλως ἀσυνήθους χρώματος, τὸ ὁποῖον ἐγὼ μὲ τὸ ἀνακάτωμα ἀθηναϊκῶν ἀναμνήσεων ὠνόμασα «κοκκινέλι» (ἔφημ. Ἰλήθεια, 14.1.1907).

Οἱ ἐκδόσεις ἀκολουθοῦν τὴ γραφὴ τῆς πρώτης δημοσίευσης, ἀλλὰ στὴν ἔκδοση «Δόμοι» (4.196.8) ἔγραψα *σποδόφαιον*, θεωρώντας ἀνύπαρκτη λέξη τὸ β' συνθετικὸ βᾶϊος, ἀθησαύριστο στὰ λεξικά ποὺ μοῦ ἦταν προσιτά. Ἐντούτοις, ἡ παραδεδομένη γραφὴ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀμετακίνητη ἦ, ἔστω, νὰ τεθεῖ μεταξὺ σταυρῶν, γιὰ τρεῖς, τουλάχιστον, λόγους: α) Ἰν ὁ στοιχειοθέτης εἶχε κάμει παρανάγνωση, ὅπως ὑπέθεσα, τῆς λέξης *σποδόφαιον*, ποῦ εἶδε τὰ διαλυτικά; Γιατὶ δὲν ἔγραψε *σποδόβαιοι*; β) Τὸ *σποδόφαιον* — ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει τέτοια λέξη — δύσκολα θὰ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη «ὅλως ἀσυνήθους χρώμα» καί, πάντως, θὰ τοῦ ἔλειπε ἡ ἀπόχρωση τοῦ κόκκινου, ποὺ ἐκεῖνος ρητὰ τοῦ ἀποδίδει (*κοκκινωπὸν-«κοκκινέλι»*). γ) Ἰη δυσκολότερη γραφὴ εἶναι προτιμότερη.

7. Τὸ κείμενο Ἰν τούτῳ ... ὡς ὑποτέτακται, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ τέταρτου βιβλίου, στὴν ἔκδοση ἔχει ὡς ἀκολούθως: Ἰν τούτῳ τῷ βιβλίῳ τετάρτῳ τῆς ὅλης ὑπάρχοντι πραγματείας περὶ τῶν ἀορίστων τε καὶ σποράδην ἐκτὸς μάλιστα τοῦ σώματος γινόμενων παθῶν ὁ λόγος ἐστίν (CMG IX/1, σ. 315, 2-4).

Ἄργότερα ἀνακάλυψα στὴ *Συναγωγή νέων λέξεων* τοῦ Στ. Α. Κουμανούδη τὸ λήμμα: «μελαγχροβάϊος(;) ἵππος, ὁ. Φλόξ, 80». Ἐνησύχησα· φαινόταν πιά δύσκολο νὰ ἔκαμε ἕνας ἄλλος στοιχειοθέτης, εἰκοσιεπτὰ χρόνια νωρίτερα, τὴν ἴδια παρανάγνωση, καὶ μάλιστα διαβάζοντας χειρόγραφο τοῦ Ἰω. Καμπούρογλου καὶ ὄχι τοῦ Παπαδιαμάντη. Μετρίαζε, βέβαια, κάπως τὴν ἀνησυχία μου τὸ ἐρωτηματικὸ τοῦ λεξικοφάγου καὶ λεξικογράφου Κουμανούδη, ἀλλὰ ἡ διόρθωσή μου *σποδόφαιον*, ποὺ τὴν θεωροῦσα ὡς τότε ἀσφαλῆ, ἔμενε πιά μετέωρη, ἀφοῦ εἶχε βρεθεῖ ἕνα *simile* τοῦ *σποδοβάϊον*.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1996, φυλλομετρώντας τὸ *Λεξικὸν Γαλλοελληνικὸν* τοῦ Ἀντωνίου Θ. Ἡπίτη (1911), εἶδα τυχαῖα ὅτι ἡ λέξη *Βαι* ἐξηγεῖται «μελαχροινοκόκκινος, *βαίιος*, ἐπὶ ἵππων ὁ κοκκινωπὸς τὸ χρῶμα». Βεβαιώθηκα, λοιπὸν, ἀπολύτως ὅτι ἡ γραφὴ *σποδοβάϊον* πρέπει ν' ἀποκατασταθεῖ στὸ κείμενο καὶ τὸ *σποδόφαιον* νὰ ἐπιστρέψει στὴν ἀνυπαρξία.

Ἐτυμολογικὸ πρόβλημα δὲν ὑπάρχει. Ὁ Κωνστ. Βαρβάτης στὸ *Γαλλο-Ελληνικὸν Λεξικὸν* ἀνάγει ὀρθὰ τὸ *bai* στὸ λατινικὸ *radius*, «ὄρφνινος» κατὰ τὸν Οὐλερίχο καὶ Κουμανούδη. Ἀπὸ τὸ λατινικὸ κατευθεῖαν τὸ μεσαιωνικὸ *βάδιος*, «ἄλογο ποὺ ἔχει χρῶμα ἐρυθρόφαιο» (βλ. Κριαρᾶ καὶ Δημητράκο). Τὸ ἐρώτημα εἶναι: ὅταν ὁ Κουμανούδης θέτει ἐρωτηματικὸ μετὰ τὸ *μελαγχροβάϊος* τοῦ Ἰω. Καμπούρογλου, ἔχει λησμονήσει τὸν λατινικὸ καὶ ἀγνοεῖ τὸν μεσαιωνικὸ πρόγονο τοῦ β' συνθετικοῦ; Καὶ ποῦ ἔχουν ἀκούσει ἢ διαβάσει τὸ *βαίιος* ὁ Καμπούρογλου, ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Ἡπίτης; Σωζόταν ἡ λέξη μὲ τὴν μορφή αὐτὴ σὲ κάποιον ἰδίωμα; Στὸ *ΙΛΝΕ* δὲν ὑπάρχει μαρτυρία. Μήπως ὁ τύπος ἀποτελεῖ λόγια μορφή τοῦ **μπαίιος* ἢ κάποιου παραπλήσιου;

Ἐνα ἄλλο ἐρώτημα εἶναι ἂν ἡ λέξη τοῦ Παπαδιαμάντη ὑποδηλώνει ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς εἶχε διαβάσει τὴ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Καμπούρογλου *Νανά* τοῦ Ζολᾶ (ἡ μετάφραση ἐκδόθηκε τὸ 1880), ἀπ' ὅπου πιθανότατα θηρεῖται τὴ λέξη *μελαγχροβάϊος* ὁ Κουμανούδης. Ἐνδέχεται ἡ φράση τοῦ διηγήματος «τὸ ὁποῖον ἐγὼ μὲ τὸ ἀνακάτωμα ἀθηναϊκῶν ἀναμνήσεων ὠνόμασα “κοκκινέλι”» νὰ μὴν ὑπαινίσσεται μόνον ἀναμνήσεις ἀθηναϊκῶν οἰνομαγειρείων ἀλλὰ καὶ ἀθηναϊκῶν ἀναγνωσμάτων.

2. Κατάμερο

Στὸν 7^ο λόγο, *Εὐβοϊκὸς ἢ Κυνηγός*, τοῦ Δίωνος Χρυσσοτόμου μετέφρασα τὸ τέλος τῆς παραγράφου 5 (*παρεκάλει δὲ κάμῃ συνακολουθεῖν καὶ συνεσιᾶσθαι τῶν κρεῶν· εἶναι δὲ οὐ μακρὰν τὴν οἴκησιν*) ὡς ἐξῆς: «Μὲ καλοῦσε νὰ τὸν συνοδέψω καὶ νὰ φᾶμε μαζὶ ἀπὸ τὸ κυνήγι, ἀφοῦ δὰ τὸ κατάμερό του δὲν ἦταν μακριά»¹.

1. Δίωνος Χρυσσοτόμου, *Εὐβοϊκὸς ἢ Κυνηγός*, μετάφραση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδόσεις «στιγμή» [Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Συγγραφέων, 2], Ἀθήνα 1994.

Τρεις διακεκριμένοι φιλόλογοι, πού είχαν τήν καλοσύνη νά μου κάνουν όρισμένες ύποδείξεις, έκριναν ότι ή λέξη *κατάμερο* έπρεπε νά άποφευχθεί. Ό πρεσβύτερος σημειώνει: «τό *κατάμερο*, γιά τήν *οΐκησιν*, θά ήταν εύπρόσδεκτος ιδιωματοισμός, άν ήταν γλωσσικά, δηλαδή σημασιολογικά, διαφανέστερο από τό αρχαίο. *Ή κατοικία είναι πιό φυσική*».

Άσφαλώς πιό φυσική καί, προσθέτω, άκριβέστερη. Έντούτοις, τό *κατάμερο* ήρθε άβίαστα στό νοϋ μου, άκριβώς γιάτι από τήν πρώτη στιγμή ό *Εύβοϊκός* ή *Κυνηγός* μου έδωσε τήν έντύπωση ότι διαβάζω Παπαδιαμάντη. Δέν έβλεπα μεγάλη διαφορά ανάμεσα στόν όρεσίβιο του Καβοντόρου καί στους Σκιαθίτες βοσκούς. Ήθελα, λοιπόν, μέ τήν πράγματι ιδιωματική λέξη, πού ό Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεί καμιά δεκαριά φορές στά διηγήματά του (βλ. τό Γλωσσάρι του Ε' τόμου των *Άπάντων Παπαδιαμάντη*, έκδ. «Δόμου») νά συνδέσω τόν άγαθό κυνηγό καί τούς δικούς του μέ τούς ποιμένας καί τās ποιμενίδας τής Σκιαθου, πού δέν απέχει άλλωστε πάρα πολύ από τόν Καβοντόρο, ιδιαίτερα όμως μέ τόν πτωχόν *Τσόμπανον*, τόν βόσκοντα όλίγας αίγας καί μανδρίζοντα αυτές είς τό *κατάμερον* των Τριών Σταυρών.

Ή λέξη δέν έχει θησαυριστεί στά γνωστά λεξικά καί στά γλωσσάρια πού τυχαίνει νά έχω. Έπιπλέον, είναι πολύ ιδιωματικότερη παρ' όσο φαίνεται, άφού στό *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten* του Ν. Άνδριώτη, πού τήν έξηγει «*eigenes Weideland*», μαρτυρείται μόνον από τήν Ίμβρο καί τή Σκιαθου². Τήν καταχωρίζει καί ό Γ. Α. Ρήγας στό Γλωσσάριο του Γ' τόμου του έργου του *Σκιαθου λαϊκός πολιτισμός*: «*Κατάμιρου*, (τού). Έξοχική περιοχή πού άνήκει σέ κάποιον»³.

Φυσικά, ό άναγνώστης του *Εύβοϊκού* ή *Κυνηγού*, πού δέν είναι καθόλου ύποχρεωμένος νά έχει στή βιβλιοθήκη του τόν Άνδριώτη καί τόν Ρήγα, ένδέχεται νά δυσανασχετήσει μέ τό άνεύρετο στά λεξικά *κατάμερο*. Έχω, έντούτοις, τήν έντύπωση ότι αύτή ή άπόμερη λέξη δέν είναι σημασιολογικά άδιαφανής άκόμη καί γιά τόν σημερινό Έλληνα, πού λέει —ή, έστω, έχει άκούσει ή διαβάσει— τό «κατά μέρος».

Δέν άγνοώ, έπίσης, ότι ό Δίων ήταν άττικιστής, πράγμα πού σημαίνει ότι ή άπόδοση τής λέξης *οΐκησις* μέ τό *κατάμερο* ίσως παρεισάγει άλλότρια στοιχεία στην λέξιν του. Δέν θά είχα πολλές αντιρρήσεις νά αντικαταστήσω σέ μιá επανέκδοση τίς λέξεις *χούι*, *μουσαφίρηδες* καί *κοτσάρισε*. Θά επέμενα όμως στό

2. Είναι περίεργο ότι ή λ. δέν άναγράφεται στά μελετήματα «Ή γλώσσα Αΐδηφου καί Ίστιαίας» του Τάσου Παπαποστόλου (*Άρχείον Εύβοϊκών Μελετών* 13, 1970, 329-348), «Γλωσσικά Αΐδηφου» του Γιώργου Τ. Καπελλαρή (αύτ. 27, 1986-87, 187-223), «Γλωσσικόν ιδίωμα Σκοπέλου καί Γλώσσης» του Άδαμ. Σάμψων (*Άρχείον Θεσσαλικών Μελετών* 1, 1970, 94-123) καί στό λεξιλόγιο του βιβλίου *Εύβοια - Λαϊκός πολιτισμός*, τόμ. Β' 1976 του Δημ. Χρ. Σέττα.

3. Βλ. καί Δ' 264 «ή περιφέρεια πού μένει μέ τό κοπάδι του καθένas από τούς ποιμένες». Στά *Νεοελληνικά Άναγνώσματα* τής Γ' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ 1975, ή λέξη έρμηνεύεται: «λημέρι, καταυλισμός άγροτικός ή ποιμενικός».

κατάμερο, ἔστω καὶ ἂν κινδυνεύει νὰ χρωματιστεῖ «βουκολικὰ» ὁ Δίων, ἀφοῦ καὶ ὁ Παπαδιαμάντης δὲν δίστασε νὰ μεταφέρει τὴ λέξη ἀπὸ τὰ διηγήματά του σὲ διαφορετικὸ εἶδος λόγου, στὴ μετάφραση, δηλαδή, τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ Θωμᾶ Γόρδωνος (Thomas Gordon): «Ὁ Πασᾶς ἔδωκεν εἰς τοὺς ἰκέτας τούτους εὐμενῆ δεξίωσιν, καὶ ἐπεφόρτισε τὸν Ἑλῆξ Ἀγαῶν, ἄρχοντα διακρινόμενον ἐπὶ γενναιοφροσύνη καὶ χρηστότητι, τὸ δύσκολον ἔργον ὅπως σκεπάσῃ τὰ κατάμερά των ἀπὸ τὴν λύσσαν τῶν στρατιωτῶν» (τόμ. Α', σελ. χφ. 610) καὶ «Ὁ Ἑλῆξ Ἀγαῶς ἐπροστάτευσε τὰ μαστιχοφόρα χωρία ἀπὸ τοὺς εἰσβολεῖς των, ἀλλὰ τέσσαρα ἄλλα κατάμερα, τὰ ὅποια εἶχον ἀξιώθῃ τοῦ εὐεργετήματος τῆς ἀμνηστίας [...]» (αὐτ., 611). Ἡ λέξη τοῦ Γόρδωνος εἶναι *district*⁴.

3. Μποζαλισμένος

Στὸ *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς (ΙΑΝΕ)* καταχωρίζεται τὸ λῆμμα *ἀποζαλίζω*, ποὺ τὸ παραθέτω ἀκριβῶς:

«ἀποζαλίζω Ἀθῆν. κ.ἀ. Μετοχ. ἴμποζαλισμένος Α. Παπαδιαμ. Χριστούγ. τεμπέλη 121.

Ἐκ τῆς προθέσεως ἀπὸ καὶ τοῦ ρ. ζαλίζω.

Ζαλίζω πολὺ ἔνθ' ἄν.: Ἥμουνα ζαλισμένος, μὲ τοῖς φωνές σας μ' ἀποζαλίσαιτε! Ἀθῆν. «Ἐτέρπετο τὸ οὖς τοῦ πάτερ Νικοδήμου, ὅστις ἴμποζαλισμένος ἀπὸ τὸ ὀλίγον κρασί δὲν ἐβράδυνε ν' ἀποκοιμηθῇ» Α. Παπαδιαμ. ἔνθ' ἄν.».

Τὸ *μποζαλισμένος* παραθέτει καὶ ὁ Πέτρος Βλαστός ὡς συνώνυμο τοῦ *μεθύστακας*· πιστεύω ὅτι τὸ ἐρανίστηκε ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Λεξικό⁵.

Πρόκειται γιὰ τύπο ἀνύπαρκτο. Τὸ παπαδιαμαντικὸ παράθεμα τοῦ *ΙΑΝΕ* ἀνήκει στὸν *Βαρδιάνο* στὰ *σπόρκα*. Τὸ *ΙΑΝΕ* ἀκολουθεῖ τὴν ἔκδοση *Φέξη*, ποὺ παρέχει πράγματι τὴ γραφὴν *μποζαλισμένος* (δίχως ἀπόστροφο). Ἡ πρώτη ὅμως δημοσίευση τοῦ διηγήματος (*Ἀκρόπολις* 14 Αὐγ. - 5 Σεπτ. 1893) παραδίδει τὴν ἀναμενόμενη γραφὴν *μισοζαλισμένος*, ποὺ ἀκολούθησαν οἱ νεώτεροι ἐκδότες τῆς νοβέλας Γ. Βαλέτας, *Ἐνη Βέη-Σεφερλῆ καὶ Λίνος Πολίτης*.

Ὁ συντάκτης τοῦ *ΙΑΝΕ* δὲν ὑποψιάστηκε τὴ γνησιότητα τῆς γραφῆς στὴν ἔκδοση *Φέξη*⁶. Ὑποθέτω ὅτι θεώρησε τὸ *μποζαλισμένος* ὡς τύπο ποὺ σχηματίστηκε μὲ ἀποβολὴ τοῦ ἀρκτικοῦ α καὶ ἀνάπτυξη ἑρρίνου ἀπὸ τὴ συνεκφορὰ τῆς λέξης μὲ τὸ ἄρθρο τῆς αἰτιατικῆς ἐνικοῦ. Πάντως δὲν πρόσεξε ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ λήμματος «ζαλίζω πολὺ» βρίσκεται σὲ ἀσυμφωνία μὲ τὸ παπαδιαμαντικὸ χωρίο,

4. Σημειῶν ὅτι στὸ πρῶτο χωρίο ὁ Παπαδιαμάντης ἀρχικὰ ἔγραφε τὸ *διαμέρισμα*.

5. Πέτρου Βλαστοῦ, *Συνώνυμα καὶ συγγενικά*, Νέα ἔκδοση συμπληρωμένη ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ συγγραφέα, *Κατάταξη, καταγραφή, πρόλογος*: Ἀλκηστis Σουλογιάννη, Εἰσαγωγή: Ρένα Σταυριδῆ-Πατρικίου, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, 1989.

6. Συντάκτες τῆς σειρᾶς *ἀποδέχομαι - ἀποθετός* τοῦ *ΙΑΝΕ* ἦσαν ὁ Ι. Βογιατζίδης, ὁ Ι. Κακριδῆς καὶ ὁ Ι. Ποῦλος.

όπου ρητὰ λέγεται «ἀπὸ τὸ ὀλίγον κρασί». Μεγάλη ζάλη μοναχοῦ ἀπὸ λίγον κρασί εἶναι, τουλάχιστον, περιέργη.

Τὸ *μποζαλισμένος*, λοιπόν, εἶναι ἀνυπόστατη λέξη. Ἡ γραφή πάντως τῆς ἔκδοσης Φέξη δημιουργεῖ, τὸ λιγότερο, «παλαιογραφικὸ» πρόβλημα: πῶς εἶναι δυνατὸν τὸ καθαρὰ τυπωμένο *μισοζαλισμένος* τῆς πρώτης δημοσίευσης νὰ παρατυπωθεῖ *μποζαλισμένος* στὴν ἔκδοση; Τέτοια παρανάγνωση μπορεῖ νὰ προέλθει μόνον, ἂν ὁ ἐπιμελητὴς καὶ ὁ στοιχειοθέτης τῆς ἔκδοσης Φέξη εἶχαν ἐμπρὸς τοὺς παπαδιαμαντικὸ χειρόγραφο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀσφαλῶς ἦταν δυνατὸ τὸ *μισο-* νὰ διαβαστεῖ μπό-, ἀφοῦ στὰ χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ σ συχνὰ μοιάζει μὲ π. Δέχομαι τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζουν ὁ Φώτης Δημητρακόπουλος καὶ ὁ Γ. Α. Χριστοδούλου ὅτι ἡ ἔκδοση Φέξη χρησιμοποίησε, σὲ εὐρύτερη ἀπ' ὅσο πιστεύαμε κλίμακα, χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐντούτοις, παρὰ τὴν ἄλλως ἀνερμηνευτὴ παρανάγνωση *μποζαλισμένος*, δυσκολεύομαι νὰ πιστέψω ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης Φέξη εἶχε στὴ διάθεσή του χειρόγραφο τοῦ ἐκτεταμένου *Βαρδιάνου* στὰ *σπόρκα*. Ἡ ὑπόδειξη, πάντως, τοῦ Δημητρακόπουλου καὶ τοῦ Χριστοδούλου εἶναι ὀρθή: χρειάζομαστε μιὰ συστηματικὴ μελέτη τῆς παράδοσης τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου, ἄρα καὶ μιὰ ἐξυπαρχῆς ἐξέταση τοῦ κειμένου τῆς ἔκδοσης Φέξη⁷.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΔΥΟ ΚΑΒΑΦΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ («Ο ΘΕΟΔΟΤΟΣ» ΚΑΙ «ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ»)

ὅταν, στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Θεόδοτος σὲ φέρει,

[...]

τοῦ ἀθλίου Πομπηίου τὸ κεφάλι.

Στὴν κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἔκδοση των ποιημάτων του Καβάφη, ὁ αείμνηστος Γ. Π. Σαββίδης κάνει τὴν ἐξῆς παρατήρηση γιὰ τοὺς παραπάνω στίχους τοῦ ποιήματος «Ο Θεόδοτος»: «Δεν γνωρίζω μαρτυρία ὅτι ἔφερε [ο Θεόδοτος]

7. Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα ἐσκορπισμένα» - Τὰ παπαδιαμαντικά αὐτόγραφα (γνωστὰ καὶ ἄγνωστα κείμενα), Συμβολὴ στὴν ἔρευνα καὶ μελέτη τῆς χειρόγραφης καὶ ἔντυπης παράδοσης τοῦ Παπαδιαμάντη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, 1994. Βλ. σ. 10, «Ἡ ἔκδοση Φέξη (1912-1914) στηρίχθηκε καὶ σὲ διορθωμένα χειρόγραφα ἢ καὶ διορθωμένα ἀποκόμματα παλαιότερων δημοσιεύσεων», καὶ σ. 22 «Μᾶς λείπει μιὰ διεξοδικὴ διατριβὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χειρόγραφης καὶ ἔντυπης παράδοσης τοῦ Παπαδιαμάντη». Εἶχα ἀρχίσει ἀρκετὰ ἐνωρὶς νὰ πιστεύω ὅτι ἡ ἔκδοση Φέξη, παρὰ τὴν προχειρότητά της, διέσωζε ὑγιεῖς γραφές. Τὸ ἐνδῶσιμο μοῦ δόθηκε, ὅταν διαπίστωσα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γ. Α. Ρήγα (Σκιαθίου λαϊκὸς πολιτισμὸς, Γ' 279) ὅτι στὸ διήγημα «Τ' ἀγγελίασμα» (4.396.24) ἡ ὀρθὴ γραφὴ δὲν ἦταν ἡ κοινὴ *Νὰ φᾶς τὰ λυσακά σου* (sic), ποὺ παρείχε ἡ πρώτη δημοσίευση, ἀλλὰ ἐκείνη τοῦ Φέξη, δηλ. *τὰ λιακά σου*.

το κεφάλι του [του Πομπηίου] στον Ιούλιο Καίσαρα»¹. Είναι πιθανό ότι ο Σαββίδης παρασύρθηκε στο σημείο αυτό από τον Τίμο Μαλάνο, ο οποίος παραφράζει τα κεφάλαια 77, 78 και 80 της πλουταρχικής βιογραφίας του Πομπηίου, αλλά προφανώς αγνοεί το κατεξοχήν σχετικό χωρίο (Πλούταρχος, *Καίσαρ* 48)²: *εις δ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπὶ Πομπηίῳ τεθνηκότει καταχθείς, Θεόδοτον μὲν ἀπεστράφη, τὴν Πομπηίου κεφαλὴν προσφέροντα, τὴν δὲ σφραγίδα δεξάμενος τοῦ ἀνδρὸς κατεδάκρυσεν.*

Για το ανέκδοτο ποίημα «Τὸ τέλος τοῦ Ἀντωνίου» ο Σαββίδης παρατηρεῖ ότι είναι «εν μέρει εμπνευσμένο ἀπὸ τον Σαίξπηρ»³. Στην περίπτωση αὐτή ο Σαββίδης φαίνεται να συμφωνεῖ με τον Pontani, ο οποίος στις μελέτες του «*Motivi classici e bizantini negli inediti di Kavafis*» (1969-70) και «*Kavafis e Keats*» (1972) υποστήριξε ότι ο Καβάφης επεξεργάζεται, και σε ορισμένα σημεία μεταφράζει, μια περιχοπή ἀπὸ το *Αντώνιος και Κλεοπάτρα* του Σαίξπηρ (Πράξη Δ, Σκηνή 15)⁴. Στην πραγματικότητα ὅμως ο Σαίξπηρ και ο Καβάφης ἀντλούν ἀπὸ τον Πλούταρχο (*Ἀντώνιος* 77). Σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλουτάρχου, ο Αντώνιος, ἔχοντας πιστέψει ότι η Κλεοπάτρα εἶναι νεκρή, επιχειρεῖ να αυτοκτονήσει, ἀλλὰ τραυματίζεται ἀσχημα και τον μεταφέρουν αιμόφυρτο στη βασίλισσα. Μπροστὰ στον πόνου του Αντωνίου η Κλεοπάτρα λησμονεῖ τις δικές της συμφορές και εκφράζει με ἔνταση την οδύνη της. Αὐτὸς την κάνει να παύσει τον θρήνο και της ἀπευθύνει λόγους παραινετικούς, πως δηλαδή θα πρέπει, χωρὶς να θυσιάσει την ἀξιοπρέπειά της, να φροντίσει για τη σωτηρία της και πως θα πρέπει, ἀκόμη, τον ἴδιο να τον καλοτυχεῖ ἀντὶ να τον θρηνεῖ. Παραθέτω την κατακλείδα του λόγου του Αντωνίου (77,7) και τις ἀντίστοιχες περιχοπές ἀπὸ τον Καβάφη και τον Σαίξπηρ: *αὐτὸν δὲ μὴ θρηνεῖν ἐπὶ ταῖς ὑστάταις μεταβολαῖς, ἀλλὰ μακαρίζειν ὧν ἔτυχε καλῶν, ἐπιφανέστατος ἀνθρώπων γενόμενος καὶ πλεῖστον ἰσχύσας, καὶ νῦν οὐκ ἀγεννῶς Ῥωμαῖος ὑπὸ Ῥωμαίου κρατηθείς.*

*Νὰ μὴν τὸν κλαῖνε. Δὲν ταιριάζουν τέτοια.
Μὰ νὰ τὸν ἐξυμνοῦνε πρέπει μᾶλλον,
ποῦ ἐστάθηκε μεγάλος ἐξουσιαστής,
κι ἀπέκτησε τὸς ἄγαθὰ καὶ τόσα.
Καὶ τώρα ἂν ἔπεσε, δὲν πέφτει ταπεινά,
ἀλλὰ Ῥωμαῖος ἀπὸ Ῥωμαῖο νικημένο[ς].*

1. Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα*, νέα ἔκδοση, Αθήνα 1991 (Α' 130).

2. Τίμος Μαλάνος, *Ὁ ποιητὴς Κ. Π. Καβάφης. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*, Αθήνα 1957, σσ. 310-311. Παραπομπή, χωρὶς σχόλια, στο χωρίο του Πλουτάρχου ὑπάρχει στη μελέτη του Pontani «*Fonti della poesia di Cavafis*» (1940), ἡ οποία ἐμπεριέχεται μεταφρασμένη στον τόμο Filippo Maria Pontani, *Ἑπτὰ δοκίμια καὶ μελετήματα γιὰ τὸν Καβάφη (1936-1974)*, Αθήνα 1991, σ. 57.

3. Ὁ.π., 129.

4. Βλ. τώρα Pontani, *Ἑπτὰ δοκίμια*, σσ. 189 και 235.

The miserable change now at my end
 Lament nor sorrow at; but please your thoughts
 In feeding them with those my former fortunes
 Wherein I liv'd the greatest prince o' th' world,
 The noblest; and do now not basely die,
 Not cowardly put off my helmet to
 My countryman —a Roman by a Roman
 Valiantly vanquish'd. Now my spirit is going;
 I can no more.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ

ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ
 ΤΗΣ *ΑΡΓΕΝΙΔΟΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΑΡΚΛΑΙΟΥ* (JOHN BARCLAY,
ARGENIS) ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ
 ΤΟΥ ΜΠΑΡΟΚ: ΠΡΟΔΡΟΜΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Μολονότι στις έως σήμερα Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και στις φιλολογικές ή θεατρολογικές συνθέσεις, μονογραφίες και συλλογές άρθρων που αφορούν την περίοδο 1669-1821 και τον λεγόμενο «Νεοελληνικό Διαφωτισμό», και οφείλονται σε ένθερμους οπαδούς της ιστορίας των ιδεών και των νοοτροπιών, δεν θα βρούμε σχεδόν τίποτε ουσιαστικό για τη γραμματεία και το πνεύμα του Μπαρόκ στον ελληνικό και ελληνίζοντα χώρο της εποχής (πέρα από αναφορές στο ρωμαιοκαθολικό ή ουνιτικό, κυρίως, θρησκευτικό θέατρο, στην εκκλησιαστική ρητορική και σε μορφές της αρχιτεκτονικής και της διακοσμητικής τέχνης με υποτιθέμενη βιενέζικη προέλευση), οι βιβλιογράφοι και, αργότερα, ορισμένοι ξένοι μελετητές της φαναριώτικης περιόδου μάς έχουν εφοδιάσει, ήδη από τα τέλη του 19ου αι., με ορισμένες σημαντικές πληροφορίες που οδηγούν στα πρώτα ίχνη της απήχησης του δυτικοευρωπαϊκού Μπαρόκ στον νεότερο ελληνισμό. Έτσι, προτού να σπεύσει κανείς να μιλά για μεγάλη καθυστέρηση στις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνικής πεζογραφίας και στις πρώτες εμφανίσεις του ερωτικού και περιπετειώδους-πικαρικού μυθιστορήματος (που για ορισμένους μελετητές ξεκινά, τάχα, μόλις το 1839, με τον *Πολυπαθή* του Γρηγόριου Παλαιολόγου), χρειάζεται να μελετήσει διεξοδικότερα το γνωστό, χειρόγραφο κυρίως, υλικό ορισμένων μεταφράσεων και διασκευών.

Περιορίζομαι εδώ σε μερικά σημάδια που άφησε η παραγωγή ενός πασίγνωστου κατά την εποχή των Φαναριωτών, μετριοπαθούς καθολικού, αντιησουςίτη και οπαδού της απόλυτης μοναρχίας, Γαλλοσκοτσέζου συγγραφέα των αρ-

χών του 17ου αιώνα, που έγραψε τα κύρια έργα του στα λατινικά, του John Barclay (1582-1621)¹.

Δεν θα σταθώ στο παλαιότερο, ίσως, πεζό μυθιστορηματικό δείγμα της γόνιμης εμφύτευσης των θρησκευτικοπολιτικών, σατιρικών και αυτοβιογραφικών αναζητήσεων του Μπαρόκ (και του Barclay) στον χώρο της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβειων Ηγεμονιών, δηλαδή στη ρουμανική *Ιερογλυφική* [= *Κρυπτογραφική, Κρυπτογραφημένη ή Αλληγορική*] *Ιστορία (Istoria ieroglyphicā)*, 1705, του πολύγλωσσου, ελληνίζοντα και ανατολίζοντα Μολδαβού ηγεμόνα Δημήτριου Καντεμίρ(η) (Dimitrie Cantemir)². Ούτε θα προσπαθήσω,

1. Από τις γενικές επισκοπήσεις, σημειώνω μόνον το πρόσφατο λήμμα «John Barclay», στου W. Jens (επιμ.), *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, τ. 18, München 1992, σσ. 218-220 (όπου και η κύρια βιβλιογραφία για τα δύο κύρια έργα του Barclay: *Argenis*, 1618-1621, *Euphormionis Lusini sive Ioannis Barclaii Satyricon*, 1605-1607), και την ικανοποιητικά περιεκτική καταγραφή εκδόσεων και μεταφράσεων έργων του Barclay στον βασικό κατάλογο της Βιβλιοθήκης του Αμερικανικού Κογκρέσου (*The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints*, τ. 35, London 1969, σσ. 148-160). Ειδικά για την Αργενίδα, χρήσιμη εξακολουθεί να είναι η παλαιότερη βιβλιογραφία του K. Fr. Schmid, *John Barclays Argenis. Eine literarhistorische Untersuchung, I: Ausgaben der Argenis, ihrer Fortsetzungen und Übersetzungen* [Literarhistorische Forschungen, 31], Berlin-Leipzig 1904, ενώ από τα δημοσιεύματα για το *Σατυρικό του Ευφορμίωνος* αρκούμεται στην πολύ κατατοπιστική εισαγωγή του D. A. Fleming, *John Barclay, Euphormionis Lusini Satyricon (Euphormio's Satyricon) 1605-1607...* [Bibliotheca Humanistica et Reformatorica, 6], Nieuwkoop - B. de Graaf 1973, σ. IX κ.ε., και στα ακόλουθα πρόσφατα άρθρα που αφορούν τις τύχες του έργου: C. Vaillo, «Vidas de peregrinación y aprendizaje por Europa: El *Satyricon* de Barclay y *El criticón* de Gracián», στον τόμο A. S. Vázquez - M. Chr. Carbonell (επιμ.), *Homnaje al profesor Antonio Vilanova*, τ. 1, Barcelona 1989, σσ. 737-748· G. Berger, «John Barclay's *Euphormio*: Zur Rezeption eines neulateinischen Bestsellers in Frankreich», στον τόμο A. Dalzell - Ch. Fantazzi - R. J. Schoeck (επιμ.), *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*, Binghamton, N. Y., 1991, σσ. 231-240.

Μεγάλη βιβλιογραφική βοήθεια βρήκα σε ιταλικές και αμερικανικές βιβλιοθήκες, χάρη στη φιλοξενία μου στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας (1994) και στο Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Princeton (1995).

2. Από την τεράστια, ρουμανική κυρίως, βιβλιογραφία για την κορυφαία αυτή προσωπικότητα του λεγόμενου «πρώιμου Διαφωτισμού» (πρβ. W. Bahner, «Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir, 1673-1723», *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, 1973, 13*, σσ. 7-31), σημειώνω μόνο δύο σχολιασμένες εκδόσεις της *Ιερογλυφικής Ιστορίας*: P. P. Panaitescu - I. Verdes (επιμ.), *Dimitrie Cantemir, Istoria ieroglyphicā ...*, τ. 1-2, București 1965· N. Stoiescu (επιμ.), *Dimitrie Cantemir, Opere Complete*, τ. 4: *Istoria ieroglyphicā ...*, București 1973.

Νομίζω ότι στις κύριες πηγές αυτού του αλληγορικά αυτοβιογραφικού «σατιρικοπολιτικού μυθιστορήματος» με μορφή «διηγήσεως ζώων» χρειάζεται να συμπεριλάβουμε (πέρα από τα αρχαιοελληνικά και βυζαντινά παράλληλα, τον ανατολικό *Στεφανίτη* και *Ιχνηλάτη* κ.ά.) και το *Σατυρικό του Ευφορμίωνος* του Barclay. Οι ομοιότητες δεν περιορίζονται μόνο στο είδος, στο περιεχόμενο και στην ιδεολογία των έργων, αλλά επεκτείνονται και στην ανάλογα μικτή μορφή τους (πεζή αφήγηση με παρεμβολή στιχουργημάτων· για τη μορφή της *Ιερογλυφικής Ιστορίας* βλ. και S. Cioculescu, «Der Dichter Dimitrie Cantemir», *Sitzungsberichte...*, ό.π., σσ. 59-64)· εννοείται πως η μορφή αυτή, που έπαιξε αργότερα καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των «πρώτων» νεοελληνικών διηγημάτων και απαντά, εκτός από τα λαϊκότερα ανατολικά της αντίστοιχα, και σε άλλα σημαντικά δυτικοευρωπαϊκά έργα των πρώτων χρόνων του 17ου αιώνα κ.ε., όπως, π.χ., ο *Δον Κιχώτης*, παραμένει αδιερεύνητη

εδώ, να δείξω αναλυτικά πως ανάλογη σχέση δείχνει και το λεγόμενο «πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα», δηλαδή τα αρχαιόγλωσσα *Φιλοθέου Πάρεργα*, 1716-1717, του εξίσου πολύγλωσσου Έλληνα ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου³.

Μένω στην πιο άμεση μαρτυρία, που είναι η από καιρό γνωστή, αλλά ελάχιστα διερευνημένη νεοελληνική μετάφραση του δημοφιλέστερου, ίσως, «αλλη-

από τους μελετητές της φαναριώτικης ποιητικής, που εξακολουθούν να υποδεικνύουν ως πηγές της μόνον τα ελάσσονα λυρικά παραδείγματα της «*roésie fugitive*».

3. Οι περισσότεροι μελετητές έχουν μείνει κυρίως στη διερεύνηση των σχέσεων του έργου με την αρχαιοελληνική γραμματεία, τη νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία και τη λογοτεχνική, κριτική και ιδεολογική διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων. Ελάχιστα έχουν διερευνηθεί οι επαφές με τις μεσανατολικές γραμματείες και οι εξαρτήσεις ή οι παραλληλισμοί με λογοτεχνικά κείμενα του 17ου αιώνα και του Μπαρόκ.

Αλλά η επαφή του αρχαιόγλωσσου «μυθιστορήματος» με τα λατινόγλωσσα *Σατυρικών του Ευφορμίωνος* και *Αργενίς* του Barclay φαίνεται να είναι περισσότερο από πιθανή: καταρχήν, παρόλο που οι μακροπρόθεσμες τύχες και των τριών έργων σφραγίστηκαν αρνητικά από την προσφυγή σε «νεκρές» γλώσσες, η αρχική επιδίωξη των δύο συγγραφέων τους ήταν κοινή: «μια απόπειρα να αποκτήσουν [τα έργα τους] παγκοσμιότητα και αντοχή» (πρβ. D. A. Fleming, ό.π., σμ. 1, σ. IX)· κατόπιν, οι ομοιότητες στο περιεχόμενο και τη δομή είναι πάμπολλες: η έκθεση και ο σατιρισμός της «τρέλας», η καταδίκη ποικίλων, πολιτικών και θρησκευτικών κυρίως, εγκλημάτων μέσω μιας απολαυστικής διήγησης, η καταγγελία των αχρηστών και τα στοχαστικά «φροντίσματα» που δείχνουν φιλομοναρχικές ανησυχίες, το ηθικοδιδασκτικό καθρέφτισμα αρετών και κακιών, ο συνδυασμός αυτοβιογραφικών στοιχείων με πραγματικά και ζωντανά πρόσωπα, καθώς και με πρόσωπα ενμέρει ή ολοκληρωτικά πλαστά, τα πρωτο-πικαρικά στοιχεία, η «διδασκτική» ή «ηρωική» εκδοχή της αλληγορίας και του «*roman à clef*», οι κοινές αναγωγές στον Λουκιανό, τον Απουλήιο, τον Αθήναιο, τον Πλούταρχο και άλλους συγγραφείς «ηθικών», η κάποτε άμορφη, «ελαττωματική» ή χαοτική μείξη αφήγησης και διαλογισμού· επίσης, ανάλογη είναι και η χρήση ενδεικτικών «ψευδωνύμων» για τα κύρια πρόσωπα: αν για τον εντονότερα πικαρικό ήρωα του Barclay, που «διαμορφώνεται» περνώντας από την αθωότητα στην εξευγενισμένη και εκλεπτυσμένη όσο και κυνική σοφία, το πλαστό όνομα Ευφορμίων είναι απόλυτα ταιριαστό (όπως είναι και το Αλητόφιλος, σε μια «συνέχεια» του έργου του Barclay από τον Claude Morisot, *Alitophili veritatis lacrymae*), εξίσου ταιριαστό είναι και το Φιλόθεος για τον ευσεβή παρατηρητή και στοχαστή τού Μαυροκορδάτου (οι άγονοι ή ατεκμηρίωτοι σχετικοί προβληματισμοί προηγούμενων μελετητών για την «τυπικότητα» του ονόματος Θεόφιλος στο είδος των σύγχρονων «διαλόγων», ή για την «αναγραμματική» σχέση με το Θεόφραστος των *Χαρακτήρων* του La Bruyère —πρβ., π.χ., J. Bouchard, επιμ., *Nicolas Mavrocordatos, Les Loisirs de Philothée. Νικολάου Μαυροκορδάτου, Φιλοθέου Πάρεργα...*, Αθήνα-Montréal 1989, σ. 53—, δεν δίνουν τελειωτική λύση στο ζήτημα: σημειώνω ότι κανείς από τους «μαυροκορδατολόγους» δεν πρόσεξε ότι στα «φιλολογικά» έργα της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων υπήρχε και ένα, ακόμη, έργο εμβληματικής του Μπαρόκ, το λατινόγλωσσο *Philothei Symbola christiana*, Francof. [=Φραγκοφούρη] 1677, βλ. N. Iorga, «Pilda bunilor domni din trecut. Biblioteca dela Vacaresti a lui Nicolae Mavrocordat ...», *Analele Academ. Rom., Sect. Ist.*, II 37, Bucuresti 1914-1915, σ. 109, κάτι που χρειάζεται να διερευνηθεί)· τέλος, η βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων διέθετε μία, τουλάχιστον, λατινόγλωσσα έκδοση έργου του Barclay: «Barclai [=Barclaii] Ioannis Argenis, cum clave, 12o. Norimb. [=Nυρεμβέργη] 1673» (βλ. και παρακάτω, σμ. 23), καταταγμένη, μάλιστα, από τον νεαρό Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο, όσο ζούσε ακόμα ο Νικόλαος, στην κατηγορία των «ηθικών» εντύπων που κατείχε ο ηγεμόνας πατέρας του (βλ. N. Iorga, ό.π., σ. 110).

Για άλλους νεότερους συγγραφείς (και συγγραφείς του Μπαρόκ) που διαβάζονται και απασχολούν, από το πρώτο τέταρτο του 18ου αι. κ.ε., Φαναριώτες λόγιους και σπουδαστές βλ. Α. Ταμπάκη, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Αθήνα 1988, σσ. 17-23.

γορικού» και αυτοβιογραφικού «ηρωικού» μυθιστορήματος⁴ του Barclay, της *Αργενίδος*, έργου που πρέπει να γράφτηκε στα τελευταία χρόνια της ζωής του συγγραφέα στη Ρώμη, αλλά πρωτοτυπώθηκε στο Παρίσι τη χρονιά του θανάτου του, 1621⁵. Η νεοελληνική προσοχή απέναντι στο έργο, που γνώρισε πάνω από 60 μεταφράσεις σε 13 ευρωπαϊκές γλώσσες⁶, δεν είναι βέβαια ανεξήγητη ούτε τυχαία· δεν οφείλεται μόνο στις πλούσιες ευρωπαϊκές τύχες του ή στην πρωτοβουλία μικρών, επίλεκτων πνευματικών κύκλων που συνέδεαν τον ελληνισμό και τον οθωμανικό κόσμο με το Βενετικό κράτος και την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, όπως οι λόγιοι Ρουμάνοι ηγεμόνες, οι πρώτοι Μαυροκορδάτοι και οι διάδοχοί τους σε ολόκληρο τον 18ο και στην αρχή του 19ου αι., όπως δεν οφείλεται μόνο σε ανάλογους λόγους η προσοχή που δόθηκε, τον ίδιο αιώνα, σε άλλα μυθιστορηματικά έργα του Μπαρόκ, όπως, π.χ., τα αρκετά συγγενή, σε ορισμένες όψεις τους, με τα κείμενα του Barclay ισπανικά *Δον Κιχώτης* του Cervantes Saavedra και *Κριτικόν* του Gracián y Morales. Στην περίπτωση της *Αργενίδος*, η ελληνική μεταφραστική πρωτοβουλία πρέπει να συνδέεται και με τους ειδικούς πολιτικοκοινωνικούς προβληματισμούς του μυθιστορήματος, με το ενδιαφέρον του για την περιγραφή των ηθών, με το οικείο για τη νεοελληνική ανώτερη παιδεία «νεοκλασικιστικό» γλωσσικό και πραγματολογικό ένδυμα, με το γεγονός ότι το έργο είχε περάσει (ήδη από το 1729) στην ευρωπαϊκή σχολική εκπαίδευση, με την άνοδο του επιπέδου της γλωσσομάθειας στην ελληνική Ανατολή και την επέκτασή της στο στάδιο της σύντονης μεταφραστικής άσκησης, και με την αυξανόμενη έλξη που ασκούσε σε αναγνώστες και κριτικούς το περιπετειώδες και το ερωτικό μυθιστόρημα της ύστερης αρχαιότητας, του μεσαίωνα

4. Ο χαρακτηρισμός «ηρωικό» μυθιστόρημα είναι αυτός που επανέρχεται συχνότερα σε μεταφράσεις του έργου (ήδη από το 1626) και σε μελέτες· πρβ., όμως, και τους χαρακτηρισμούς «πολιτικό», «ιστορικο-πολιτικό» μυθιστόρημα, ή υποτίτλους και τίτλους όπως «ο έρωτας του Πολυάρχου και της Αργενίδος», «η ιστορία της ωραίας Αργενίδος και του Πολυάρχου», «οι περιπέτειες του Πολυάρχου και της Αργενίδος», «Ο φοίνιξ ή η ιστορία του Πολυάρχου και της Αργενίδος», που τονίζουν το ερωτικό και περιπετειώδες στοιχείο.

5. Για τις επανειλημμένες εκδόσεις του λατινικού πρωτοτύπου (1621-1776, από τις οποίες αρκετές στη Βενετία: 1637-1675) βλ., πρόχειρα, K. Fr. Schmid, ό.π., σμ. 1, και *The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints*, ό.π., σμ. 1, σσ. 148-151· από τη δεύτερη έκδοση, του 1622, το κείμενο συνοδευόταν και από πίνακα που έδινε το «κλειδί» των αλληγορικών κύριων ονομάτων. Η έκδοση του 1673, που γνωρίζουμε με σιγουριά πως βρισκόταν στη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων, ό.π., σμ. 3 (και σώζεται, σήμερα, σε πολλές βιβλιοθήκες, ανάμεσα στις οποίες και η Μαρκιανή της Βενετίας, βλ. παρακάτω), πρέπει να ήταν μάλλον η πρώτη από τις δύο, ίσου όγκου και ίδιου περιεχομένου, εκδόσεις του 1673 στη Νυρεμβέργη: η έκδοση αυτή έγινε «Sumtibus Johannis Andreae & Wolfgangi Endteri junioris haeredum» (βλ. παρακάτω, σμ. 24), ενώ η δεύτερη (ίσως απλώς διαφορετικό «τράβηγμα») «Impensis B. W. M. Endteri consortium».

6. Ενώ οι πρώτες μεταφράσεις στις κύριες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες της εποχής εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1620, ένα δεύτερο κύμα, που αφορά «περιφερειακές» γλώσσες, ακολουθεί πολύ αργότερα· πλησιέστερα στα χρόνια της πιθανής δημιουργίας της χειρόγραφης νεοελληνικής μετάφρασης (βλ. παρακάτω) βρίσκονται οι μεταφράσεις της δεύτερης αυτής κατηγορίας, όπως η έντυπη δανική (1746) και η έντυπη ρωσική (1751).

και των νεότερων χρόνων⁷.

Ως τώρα, οι νεοελληνιστές και οι μελετητές των βαλκανικών γραμματειών φαίνεται να γνώριζαν μόνον τρία χφφ της ανώνυμης ελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* (του *Ιωάννου Βαρκλαίου* ή *Βαρκλαΐου*, κατά τα χφφ), καθώς και ένα, ακόμη, σύμμικτο χφ που περιλαμβάνει, εκτός από μεταφράσεις δραμάτων του Voltaire, και ελεύθερη θεατρική διασκευή της *Αργενίδος* με τίτλο *Τραγωδία του Μενεάνδρου* [δηλ. Μελεάνδρου], βασιλέως της Σικελίας: πρόκειται, στην περίπτωση της καθαυτό *Αργενίδος*, για τα ελληνικά χφφ 488 (πρώην 238) και 605 (πρώην 239) της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας (Επιστημών) στο Βουκουρέστι (B.A.R.) και για το χφ 65 της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου των Καλαβρύτων, ενώ, στην περίπτωση της *Τραγωδίας του Μενεάνδρου*, για το χφ 1119 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας. Από τα τέσσερα αυτά χφφ, έχουν μελετηθεί πολύ συνοπτικά μόνον τα δύο πρώτα και το τέταρτο⁸: το τρίτο χφ λανθάνει (και πρέπει να θεωρείται οριστικά χαμένο)⁹. Τα δύο, όμως, αυτά, «προσιτά» χφφ δίνουν, μαζί, μόνον τα τρία από τα πέντε βιβλία της *Αργενίδος* (βιβλία Β', Γ' και Δ')· έτσι οι ελάχιστοι μελετητές της μετάφρασης δεν γνώριζαν ως τώρα πλήρες σώμα της. Αυτό ίσως επηρέασε την έκδηλη απουσία συστηματικών φιλολογικών πραγματεύσεων¹⁰· σε ορισμένα, μάλιστα, ζητήματα, όπως στο

7. Για τις σχέσεις της *Αργενίδος* με το αρχαίο μυθιστόρημα βλ. L. Badino, *L'«Argenis» di Barclay e il romanzo greco*, Palermo 1940. Για την κορύφωση του φαναριώτικου ενδιαφέροντος για την ερωτική μυθιστορία, από τα τέλη του 18ου αι. κ.ε., βλ. τη βιβλιογραφία που περιλαμβάνεται στα άρθρα μου: «1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, ανατροφοδότηση ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας;», *Σύγκριση / Comparaison* 2-3 (1991) 53-62· «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18ο αιώνα», *Graeco-Arabica* 5 (1993) 287-293· «Νεοελληνική αφηγηματική λογοτεχνία και ξένες παραδόσεις. Η ποικιλία των “ανατολικών” και “δυτικών” συμβολών κατά τον 18ο αιώνα», στον τόμο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, 28.11.-1.12.1991, Αθήνα 1995, σσ. 67-83· «Σταθμοί της ερωτικής πεζογραφίας στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία», *Νέα Εποχή* (Λευκωσίας) 230 (1995) 6-11· «Από τα Έρωτος αποτελέσματα του Ι. Καρατζά ως τον Θέρσανδρο του Ε. Φραγκούδη: στις απαρχές της Νεοελληνικής και της νεότερης Κυπριακής πεζογραφίας», *Σημείο* (Λευκωσίας) 4 (1996) 115-136.

8. Βλ. C. Papacostea-Danielopolu, «La fonction idéologique de la littérature en langue grecque des principautés roumaines au XVIIIe siècle», *RESEE* 18,2 (Απρ. - Ιούν. 1980) 333-344.

9. Πρέπει να καταστράφηκε στην πυρκαγιά της 17.7.1934 (περιλαμβάνεται, φυσικά, στην παλαιότερη περιγραφή του Ν. Α. Βέη, *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων κωδίκων της εν Πελοποννήσῳ μονής του Μεγάλου Σπηλαίου*, τ. 1, Leipzig - Αθήνα 1915: το χφ ήταν, σύμφωνα με την περιγραφή, του 18ου αι., περιείχε μόνο το βιβλίο Α' της *Αργενίδος*, στην αρχή του είχε «έντυπον κερυρωμένον το στέμμα των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας» με τα γράμματα ΙΩΑΝ(ΝΗΣ) Β(ΟΕΒΟ-ΔΑΣ) και ως γραφέας σημειώνεται κάποιος Λάμπρος από την Άρτα). Οφείλω τις πληροφορίες στην υποψήφια διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ. δ. Στέση Αθήνη, που την ευχαριστώ και από εδώ.

10. Πέρα από τις φιλότιμες προσπάθειες της C. Papacostea-Danielopolu, στη διδακτορική διατριβή της και αλλού, ό.π., σημ. 8, που, απ' όσο γνωρίζω, συνεχίζονται, το έργο απασχόλησε, συνήθως με απλές μνείες, ελάχιστους άλλους ερευνητές. Έκπληξη προκαλεί, επίσης, και το ότι η πολύ ενδιαφέρουσα, για τις αλλαγές που επιφέρει (στα κύρια ονόματα και αλλού), θεατρική διασκευή του

πρόβλημα του άμεσου προτύπου, βγήκαν λανθασμένα, όπως θα φανεί παρακάτω, συμπεράσματα: το γεγονός, π.χ., ότι η βιβλιοθήκη των πρώτων Μαυροκορδάτων —μια βιβλιοθήκη-μήτρα πολλών μεταφραστικών και πνευματικών πρωτοβουλιών στις Ηγεμονίες— διέθετε έκδοση μόνον του λατινικού πρωτύπου (τουλάχιστον έως την εποχή κατά την οποία ανέλαβε να συντάξει τον κατάλογό της ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος)¹¹, σε συνδυασμό με το ότι οι νεότεροι μελετητές δεν προχώρησαν σε σύγκριση της νεοελληνικής με άλλες μεταφράσεις του έργου σε «διάμεσες» ευρωπαϊκές γλώσσες, οδήγησε στο πρόχειρο συμπέρασμα ότι η νεοελληνική μετάφραση ακολουθεί το πρωτότυπο¹². Τώρα, μπορούμε να βελτιώσουμε τις γνώσεις μας στα ακόλουθα δύο σημεία:

1. Πλήρες χειρόγραφο σώμα (από τρεις κώδικες) της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* ήταν γνωστό στους βιβλιογράφους ελληνικών χειρογράφων και σε ξένους μελετητές του Barclay ήδη από τα τέλη του 19ου αι.¹³. Οι κώδικες, όμως, βρισκόνταν στην Ισπανία, ανήκαν σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες (αρχικά του ιστορικού, ελληνιστή και μεταφραστή του Αισχύλου, καθηγητή στα πανεπιστήμια της Γρανάδας και της Μαδρίτης Fernando Segundo Brieva y Salvatierra, 1845-1906, και κατόπιν του συλλέκτη José Lázaro Galdiano, †1947) και άργησαν πολύ, όπως φαίνεται, να περιέλθουν σε επιστημονικό ίδρυμα και να περιγραφούν αναλυτικά σε προσιτό δημοσίευμα: το 1958 ο M. Richard αγνοούσε, ακόμα, πού βρισκόνταν τα χφφ¹⁴, ενώ η πρώτη επιστημονική (αλλά κακή, όπως θα δούμε) περιγραφή τους, το 1974, από τον Gregorio de

αγνοήθηκε εντελώς —όπως και πολλά άλλα, χειρόγραφα κυρίως, θεατρικά κείμενα— από ειδικούς μελετητές του θεάτρου της εποχής (όπως, π.χ., ο Δ. Σπάθης, *Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο. Επτά μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1986).

11. Βλ. παραπάνω, σημ. 3, 5.

12. Βλ., π.χ., C. Papacostea-Danielopolu, ό.π., σημ. 8.

13. O A. Collignon, *Notes historiques, littéraires et bibliographiques sur l'Argenis de Jean Barclay*, Paris-Nancy 1902, σ. 175, ακολουθεί, π.χ., ακόμη και σε λανθασμένες λεπτομέρειες (που αφορούν τον τίτλο: *Ίωάννου Βαρκλαίου ή Άργενις*, και την τοποχρονολογική ένδειξη ανύπαρκτης, προφανώς, νεοελληνικής έντυπης έκδοσης του έργου: Leyde 1627), στοιχεία της βιβλιογραφίας των Ch. Graux - A. Martin, «Rapport sur une mission en Espagne et en Portugal. Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal», *Nouvelles Archives des Missions scientifiques et littéraires* 2 (1892) 141, 175. Τα στοιχεία διορθώνονται και συμπληρώνονται το 1904 από τον K. Fr. Schmid, ό.π., σημ. 1, σ. 128, που εξέτασε τα χφφ με αυτοψία, με την άδεια του τότε κατόχου τους: στη συνοπτική περιγραφή του, εκτός από τις πληροφορίες για τον ακριβή τίτλο, τον όγκο, το σχήμα (μικρό 4ο) και τη (δυσανάγνωστη) γραφή των χφφ, σημειώνεται η ανωνυμία της μετάφρασης, η έλλειψη τοποχρονολογικών ενδείξεων και υδατοσήμων (ο μελετητής τοποθετεί τα χφφ στον 18ο ή το πολύ στις αρχές του 19ου αι.), η πληρότητα του κειμένου, αλλά και δύο πολύ ενδιαφέροντα επιμέρους χαρακτηριστικά του, το ότι λείπουν οι υποδιαφρέσεις στα «βιβλία» του έργου και το ότι έχουν «παραλειφθεί» όλα τα έμμετρα μέρη, που υπήρχαν στο λατινικό πρωτότυπο της *Αργενίδος*.

14. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 21958, σσ. 11, 153-154.

Andrés¹⁵, έμεινε अपαρατήρητη από τους Έλληνες και Ρουμάνους μελετητές του 18ου αι. και του Διαφωτισμού.

Σήμερα, ωστόσο, μπορούμε να μελετήσουμε¹⁶ την πλήρη αυτή νεοελληνική μετάφραση της *Αργενίδος* (ο τίτλος στο πρώτο από τα χφφ της: *Ἡ Ἀργενίς Ἰωάννου Βαρκλαίου*). Περιέχεται στα συνεχόμενα, ως προς το κείμενο, χφφ 15468, 15469 και 15470 της Βιβλιοθήκης της Fundación Lázaro Galdiano, που περιλαμβάνουν, σε περισσότερα από 800 φύλλα, και τα πέντε βιβλία του έργου (αντίστοιχα, χφ 15468: βιβλία Α'-Β'· χφ 15469: βιβλία Γ'-Δ'· χφ 15470: βιβλίο Ε').

Καθώς, για την ώρα, δεν μπορεί εύκολα να ελεγχθεί η αναλυτική περιγραφή του Andrés¹⁷, περιορίζομαι στην επισήμανση μερικών εξόφθαλμων (όσο και περιέργων για τόσο έμπειρο μελετητή) λαθών και σε πρόσθετες παρατηρήσεις και εικασίες, που μένει φυσικά να επιβεβαιωθούν όταν θα μας είναι προσιτά περισσότερα στοιχεία:

Τα περισσότερα από τα νεοελληνικά παραθέματα (τίτλοι, incipit κτλ., βιβλιογραφικά και κτητορικά σημειώματα) έχουν μεταγραφεί με ατέλειες, συνοδεύονται συχνά με ερωτηματικό και, κάποτε, δεν δίνουν κανένα νόημα. Είναι εύκολο, βέβαια, να αποκαταστήσουμε πολλές από τις προφανείς παραναγνώσεις, που, σε δύο περιπτώσεις, διορθώνονται και με τη βοήθεια των φωτογραφιών δύο σελίδων των χφφ της Ρουμανικής Ακαδημίας που έχει δημοσιεύσει η C. Papacostea-Danielopolu¹⁸ (γράφε, π.χ., σ. 255, γρ. 35 - σ. 256, γρ. 1: *έπροσκυνοῦσεν*· σ. 256, γρ. 2: *όμοῦ μέ*· σ. 256, γρ. 5: *έμίσεισεν*· σ. 256, γρ. 27: *Εἰς τόσον*· σ. 257, γρ. 13: *όλιγώταταις*· σ. 257, γρ. 25-26: *δοκίμιον τοῦ κονδύλου ή κονδυλίου*)· αλλού, όμως, δεν μπορούμε, για την ώρα, παρά να διατυπώσουμε εικασίες ή προτάσεις (ίσως γράφε, π.χ., σ. 256, γρ. 14: *τῆς Δό-*

15. Gr. de Andrés, «Catálogo de los códices griegos de las colecciones: Complutense, Lázaro Galdiano y March, de Madrid», *Cuadernos de Filología clásica* 6 (1974) 250-257, ιδίως σσ. 255-257. Στη συλλογή των επτά ελληνικών χφφ των Brieva y Salvatierra και Galdiano (τώρα, αριθ. 15466-15471 της Βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Lázaro Galdiano στη Μαδρίτη) περιλαμβάνονται, επίσης, ένα χφφ της *Κύρου Παιδείας* του Ξενοφώντα και τρία θεολογικά χφφ του 17ου αι. που ανήκαν στον Μυτιληνιό Παύλο Βλαστάρη (το ένα είχε προηγούμενο κτήτορα τον Κύπριο ιερομόναχο Αγάπιο).

16. Ευχαριστώ θερμά και από εδώ τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια δ. Eva Latorre Broto, η οποία ανέλαβε να ελέγξει τις βιβλιογραφικές πληροφορίες που είχα και εντόπισε, τελικά, τη σημερινή θέση των χφφ.

17. Δυστυχώς, το Ίδρυμα Lázaro Galdiano δεν είναι οργανωμένο ώστε να διεκπεραιώνει γρήγορα φωτογραφίες και, έτσι, παρόλο που έχω παραγγείλει από καιρό μικροφωτογραφίες των χφφ, αυτές δεν έχουν φτάσει ακόμα στα χέρια μου. Η μελέτη της μετάφρασης έχει περιληφθεί, πάντως, στον σχεδιασμό κοινού προγράμματος ερευνητών από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., τη Ρουμανική Ακαδημία και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

18. Βλ. C. Papacostea-Danielopolu, ό.π., σμ. 8, σσ. 335, 337 (αντίστοιχα, πρώτη σελίδα των βιβλίων Β', Δ'). Για τη βοήθεια και τις προτάσεις τους στην αποκρυπτογράφηση λαθών του Andrés ευχαριστώ και από εδώ τους συναδέλφους Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη και Π. Σωτηρούδη.

μνας Σεβαστής Καλ(λ)ιμάχου και όχι του Δόμνου Σεβαστής Σαλιμάνου σ. 257, γρ. 13: διεσπαρμένην σ. 257, γρ. 25-26: σὺν Κυρίῳ ... ἐμὲ ἢ ἐμοῦ ... ἀπὸ ... τυραν(ι)οῦμαι).

Παρόλο που ο Andrés δεν δημοσιεύει φωτογραφίες των χφφ ούτε εκθέτει πολλά γραφολογικά γνωρίσματά τους, χρονολογεί και τα τρία χφφ στον 17ο αι., αντίθετα με όλους τους προηγούμενους μελετητές και ίσως σε αναλογία με τα άλλα ελληνικά χφφ της συλλογής Brieva y Salvatierra - Galdiano. Μια τέτοια χρονολόγηση θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα —αν ίσχυε—, γιατί θα έδειχνε αρκετά πρόωμη μεταφραστική πρόσληψη της *Αργενίδος*: ωστόσο, η πιθανή ανάγνωση του κτητορικού σημειώματος της αρχής του πρώτου χφφ ως: *Ἐκ τῶν τῆς Δόμνας Σεβαστής Καλ(λ)ιμάχου*¹⁹, η ενδιαφέρουσα χρονολογική αντιστοιχία με την «κτητορική» σφραγίδα του χφφ του Μεγάλου Σπηλαίου²⁰ και οι ενδείξεις συμφωνίας του κειμένου των μαδριλένικων χφφ με το κείμενο των χφφ της Ρουμανικής Ακαδημίας²¹ δύσκολα θα μπορούσαν να οδηγούν σε τόσο παλιά περίοδο. Με όλες τις επιφυλάξεις, λοιπόν, που επιβάλλει η ανάγκη μιας νέας και καλύτερης μελέτης όλης της χειρόγραφης παράδοσης της *Αργενίδος*, τα χρονολογικά δεδομένα των πρώτων χειρόγραφων μεταφράσεων περίπου ομοειδών λογοτεχνικών έργων (*Δον Κιχώτης*, *Κριτικόν*) και οι κτητορικές ενδείξεις των γνωστών χφφ της μετάφρασης (που ίσως ανήκουν στην περίοδο 1758 κ.ε.) οδηγούν στην υπόθεση πως και η δημιουργία της νεοελληνικής *Αργενίδος* της Μαδρίτης δεν πρέπει να πέφτει μακριά από τα μέσα του 18ου αι.

19. Η οικογένεια Καλ(λ)ιμάχη (Calimah) έδωσε τέσσερις ηγεμόνες της Μολδαβίας στα χρόνια 1758-1819 (ο τελευταίος, ο Σκαρλάτος, έγινε και ηγεμόνας στη Βλαχία το 1821). Η μόνη Σεβαστή Καλλιμάχη που παντρεύτηκε ηγεμόνα, σύμφωνα με τις «χρυσές βίβλους των Φαναριωτών ευγενών», ήταν η κόρη του ηγεμόνα της Μολδαβίας Ιωάννη Καλλιμάχη· γεννήθηκε το 1736, παντρεύτηκε σε πρώτο γάμο τον Γρηγόριο Βλαστό (ο οποίος πέθανε το 1752) και αργότερα παντρεύτηκε τον «γαλλόφιλο» και γνωστό για τις λόγιες πρωτοβουλίες και τις αναθέσεις μεταφράσεων (κυρίως από τα γαλλικά) Μιχαήλ Κωνσταντίνου Δράκου Σούτσο (ή Μιχαήλβοδα, †1803), που όπως και πολλοί άλλοι Σούτσοι ήταν προστατευόμενος των Καλλιμάχηδων, αξιωματούχος του ηγεμόνα της Μολδαβίας Γρηγόριου Καλλιμάχη (†1769), μεγάλος διερμηνέας το 1782, ηγεμόνας της Βλαχίας (1783-1786, 1791-1793, 1801-1802) και της Μολδαβίας (1793-1795). Για πληροφορίες σχετικά με τη δόμνα Σεβαστή Καλ(λ)ιμάχη ευχαριστώ και από εδώ τη φίλη ερευνήτρια του Ε.Ι.Ε. Άννα Ταμπάκη και τον συνάδελφό της Florin Marinescu. Πολλές πληροφορίες για τους Σούτσους και τη σχέση τους με τους Καλλιμάχηδες παρέχει ο Δ. Σπάθης, *Γεώργιος Ν. Σούτσος, Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος ...*, Αθήνα 1995, σσ. 170, 217, 223, 225-233, 238, 300.

20. Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση του πολύ πρώιμου ηγεμόνα (βοεβόδα) της Βλαχίας Ιωάννη Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου και του πολύ όψιμου ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά (1812-1818), μόνον δύο ηγεμόνες, της Μολδαβίας, θα ταίριαζαν στην ασαφή («Μολδοβλαχίας») περιγραφή του Ν. Α. Βέη, ό.π., σημ. 9: ο Ιωάννης Μαυροκορδάτος (1743-1747) και ο Ιωάννης Καλλιμάχης (1758-1761), πατέρας της Σεβαστής Καλλιμάχη, ό.π., σημ. 19: πιθανότερος κτήτορας του χφφ είναι, ίσως, ο τελευταίος.

21. Πρβ. την κοινή αρχή του βιβλίου Β': *Ἐπειδὴ δὲ ὁ Πολύαρχος ἐμίσεισεν ἀπὸ τὴν Σικελίαν*, και την σχεδόν ίδια αρχή του βιβλίου Δ': *Εἰς τὸσον δὲν ἐτολμοῦσε* (Andrés: *ἐτόλμησε*, αν η ανάγνωση του είναι ορθή) *κανένας ἀπὸ τοῦς Σάρδεις*.

2. Τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε για την ώρα βοηθούν, πάντως, να προσεγγίσουμε με καλύτερους όρους το πρόβλημα του άμεσου προτύπου της (μίας και μοναδικής) νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* που γνωρίζουμε. Το πρότυπο αυτό δεν είναι —όπως σημειώσαμε και παραπάνω— το λατινικό πρωτότυπο του Barclay, αλλά πιθανότατα, όπως και στην περίπτωση του *Δον Κιχώτη* και άλλων έργων της εποχής²², μια από τις δημοφιλείς ιταλικές μεταφράσεις του. Μένει, πάντως, να γίνει σύγκριση και με τις αντίστοιχες μεταφράσεις της *Αργενίδος* στα γαλλικά, μια και είναι γνωστό το ενδιαφέρον των μεταφραστών από τα μέσα του 18ου αι. κ.ε., και ειδικότερα των Σούτσων και του περιβάλλοντός τους, για τη γλώσσα αυτή.

Η σύγκριση των δειγμάτων του νεοελληνικού κειμένου, που δημοσιεύει η C. Paracostea-Danielopolu μέσω φωτογραφιών των αρχικών σελίδων των δύο χφφ της Ρουμανικής Ακαδημίας, με το λατινικό πρωτότυπο και με το αντίστοιχο κείμενο των δύο ιταλικών μεταφράσεων της *Αργενίδος* (η πρώτη, και σταθερά δημοφιλέστερη οφείλεται στον Francesco Pona, 1594-1654, και γνώρισε 8, απaráλλαχτες ως προς το κυρίως κείμενο, εκδόσεις στον 17ο αι., 1629-1682, όλες στη Βενετία ή την Πάντοβα· η δεύτερη, που γνώρισε 4 ή 5 εκδόσεις στο διάστημα 1630-1681, αρχικά στο Τορίνο και κατόπιν στη Βενετία, οφείλεται στον Carlo Antonio Cocastello)²³ οδηγεί εύκολα στο συμπέρασμα ότι το πιθανότερο πρότυπο της νεοελληνικής *Αργενίδος* είναι η ιταλική μετάφραση του Pona.

Η μετάφραση του Pona είναι πιστή όχι μόνο στο πνεύμα, αλλά και στο γράμμα του λατινικού πρωτοτύπου. Απέναντι στα ένθετα στιχουργήματα, που υπήρχαν στο κυρίως κείμενο του πρωτοτύπου, επιλέγει τριπλή τακτική: άλλοτε τα παραλείπει, άλλοτε τα μεταφράζει, και άλλοτε τα αφήνει στα λατινικά. Από την τρίτη έκδοση (1644) κ.ε. υιοθετεί μικρότερο σχήμα, παραλείπει τις προλογικές αφιερώσεις και στιχουργήματα και γίνεται «λαϊκότερη». Η νεοελληνική μετάφραση γενικεύει τις τάσεις αυτές: αρχίζει απευθείας από το κυρίως κείμενο (χωρίς να συμπεριλάβει τον Πρόλογο προς τους αναγνώστες, τον Βίο του Barclay και την «Κλείδα των ονομάτων») και παραλείπει τα ένθετα στιχουργήματα. Κατά τα άλλα, είναι αρκετά πιστή, κάποτε και κατά λέξη, προς το ιταλικό κείμενο, που πιθανότατα είναι ο μόνος «διάμεσός» της.

Τα δύο παραδείγματα που ακολουθούν (αρχές των βιβλίων Β', Δ') δείχνουν την αναμφισβήτητη σχέση της νεοελληνικής *Αργενίδος* (Α) με τη μετά-

22. Βλ. τα άρθρα μου: «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*», στον *Τιμητικό τόμο στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 175-184· «Traduzioni neogreche del XVIII secolo: l'italiano come lingua veicolare» (μτφρ. A. Gentilini), στον τόμο M. Vitti (επιμ.), *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, Viterbo 1994, σσ. 139-152.

23. Βλ. K. Fr. Schmid, ό.π., σημ. 1, σσ. 64-72· *The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints*, ό.π., σημ. 1, σσ. 150, 154.

φραση του Pona (P): για λόγους συγκριτικούς συμπαρατίθενται και τα αντίστοιχα χωρία της ιταλικής μετάφρασης του Cocastello (C) και του λατινικού πρωτοτύπου (B)²⁴:

A: (1) Επειδή δε ο Πολύαρχος εμίσειεν από την Σικελίαν, ελογίασεν ο Λυκογένης να έκαμε μεγάλην νίκην κατά του Μελεάνδρου. Διὰτί ο τολμηρός εκείνος νέος, και ώριμος εις τον νουν, είχεν ανορθώσει πολλά τες δουλειές του Βασιλέως με την μεγαλοφυχίαν του. Και έμεινε μεγάλη ευκολία εις τους αποστάτας και φιλοταράχους εις το να ενεργήσουν τες κακίες των, αφού απέθανεν εκείνος, ή το ολιγότερον αφού ανεχώρησεν απ' εκεί. Διὰτί η υπόληψις του θανάτου του δεν εβάσταζε πολύ. Και ή ότι εστοχάζουνταν οι άνθρωποι με τον νουν τους, ή ότι να εφανέρωσαν ...

(2) Εις τόσον δεν ετολμούσε κανέννας από τους Σάρδεις να ειπή λόγον προς τον Ραδιορβάνην. Αυτός οργίζετο υπερβολικά. Και η τεταραγμένη ψυχή του διεμοιράζετο εις διαφόρους διαλογισμούς: ποτέ μεν τον εσύγχυζεν η εντροπή, και ποτέ τον ελυπούσε το δυστυχές τέλος των επιχειρημάτων του. Ελιγοθυμούσε στοχαζόμενος με πόσην ευκολίαν επροχώρησε το πράγμα. Πώς είχε τόσην ώραν εις την σκηνήν του τον Μελεάνδρον και την Αργενίδα εις την εξουσίαν του. Δεν ημπορούσε να καταλάβη, άραγε κανένα πνεύμα άυλον να εφανέρωσε τα μυστικά της ψυχής του, ή κανέννας άνθρωπος. Και μάλιστα ελυπείτο γνωρίζοντας πως δεν ημπορεί να αποφύγη τον φόγον, χωρίς κανένα βραβείον, και χωρίς να ημπορή να τον γλυκαίνει με την πράξην οπού επιχειρίστηκε.

P: (1) L'essersi Poliarco assentato dalla Sicilia, parve à Licogene una gran Vittoria, riportata di Meleandro. Conciosiache il Giovine ardente, e di maturo consiglio, con la grandezza del Genio, haveva prosperato molto gl'interessi del Rè: e restavano à fattiosi le sceleratezze manco difficili, morto questi, ò lontano almeno: Percioche l'opinione della morte di esso s'era tantosto dileguata. Et ò che si caminasse per congettture; ò che fosse palesata ...

(2) Nessuno de' Sardi in tanto, osava di dir parola, à Radirobane. Inferociva egli precipitoso; e con incomposto tumulto, in diversi pensieri partiva l'animo irrisoluto. Hora sentivasi tormentare dalla vergogna, et hora trafiggere dallo infasto evento delle cose intraprese. Si rodeva pensando, quanto facile era stato lo incammino! Come nella Tenda propria haveva havuto lungamente con Argenide, Meleandro in balia! Non sapeva indovinare, se fosse stato qualche spirito, rivelatore del suo interno, ò pure se huomo in carne. E maggiormente imperversava,

24. Για τη σύγκριση χρησιμοποίησα τις εξής εκδόσεις της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης: (P) [= Marc. 395.D.134] L'ARGENIDE | DI | GIOVANNI BARCLAIO | Tradotta | DA FRANCESCO PONA. | ... | IN VENETIA, MDCXXIX | Per Gio. Salis, Ad instantia di Paolo Frambotti. | ... | (C) [= Marc. 218.C.209] L'ARGENIDE | DI | GIOVANNI BARCLAIO | Tradotta | DA CARL'ANTONIO | COCASTELLO. | ... | IN VENETIA, MDCXXXI. | Apresso Maria Bertano. | (B) [= Marc. 222.C.92] IOANNIS | BARCLAI | ARGENIS. | EDITIO POSTREMA, | ... | Lugduni Batavorum. | Apud Elzevir. | MDCXXV | και [=Marc. 170.C.126]: JOANNIS BARCLAI | ARGENIS, | ... | NORIBERGAE, | Sumtibus JOHANNIS ANDREÆ | & WOLFGANGI ENDTERI | JUNIORIS Haeredum. | Anno M.DC.LXXIII. |. Για παρατηρήσεις του πάνω στην ορθογράφηση συγκεκριμένων σημείων του λατινικού πρωτοτύπου ευχαριστώ τον συνάδελφο Θ. Παπαγγελή.

Τα παραθέματα από τα χφφ 488, 605 της Ρουμανικής Ακαδημίας δίνονται με βάση τις φωτογραφίες που παρέχει η C. Papacostea-Danielopolu, ό.π., σημ. 8, σσ. 335, 337 (αντίστοιχα, πρώτη σελίδα των βιβλίων Β', Δ')· απλώς εκσυγχρονίζω και ενοποιώ την ορθογραφία.

quandoche conosceva non potersi involare al biasimo, senza alcun premio; e senza poterlo almeno addolcire, con la mercede attentata.

C: (1) Parve à Licogene, havendo scacciato Poliarco dalla Sicilia d'haver acquistata contro Meleandro grandissima vittoria: perche quel giovane valoroso, e di maturo consiglio, con l'eccellenza del suo ingegno havea il partito del Rè grandemente sostenuto; et egli morto, o per lo manco assente, erano le sceleratezze a' seditiosi più facili. L'openione della sua morte non durò molto tempo; ma, o che solamente se ne sospettaße, o che alcuno de' consapevoli lo havebbe palesato ...

(2) Trà tanto non ardiva alcuno de' Sardi, di parlare a Radirobane; perche quegli infuriava Forsenato, e piegava l'animo da quel turbamento rapito a' stravaganti pensieri. Era agitato, e dalla vergogna, e dall'infelicità dell'incominciato negotio. Quanto bene fosse il suo disegno incaminato? E quanto tempo fosse stata Argenide nella sua tenda con Meleandro in suo potere? Se qualche demonio, od'huomo mortale havebbe quella impresa scoperta? Se haveva a sopportare quel dishonore da niuna mercede, ne da alcun premio della sua sceleratezza raddolcito.

B: (1) Poliarchum ex Sicilia exegisse, visa Lycogeni ingens de Meleandro victoria: Quippe acer iuvenis, maturusque consilio, sui genii magnitudine regias partes extulerat, & faciliora factiosis scelera erant hoc extincto, vel saltem absente. Mortis enim ipsius opinio diu non constitit; sed sive res suspecta tantum fuit, sive à conscijs edita...

(2) Nemo interim Sardorum audebat Radirobani loqui. Furebat violentus, & discorde tumultu raptum animum spargebat in diversa. Nunc pudore, nunc infelicitate cæptorum agitabatur. Quàm benè processissent initia! Ut diu possessa cum Meleandro Argenis in tentorio hæsisset! Geniusne deinde, an mortalis prodi<di>sset consilia? Subeundum ergo dedecus, nullâ mercede, nullis sceleris praemiis lenitum.